

LUDVÍK TOŠENOVSKÝ

K OTÁZCE VZTAHU MEZI DIALEKTICKOU ROZPORNOSTÍ MYŠLENÍ A FORMÁLNĚ LOGICKÝM SPOREM

O jedné aplikaci dialektického pojetí úsudku

V knize Jiřího Zemana Přírodovědecký a gnozeologický aspekt rozpornosti je zmínka o Sebičenkově a Vjakkerevově pokusu aplikovat na řešení vztahu mezi dialektickým rozparem myšlení a formálně logickým sporem dialektické pojetí pojmu, soudu a hlavně úsudku.¹ Jiří Zeman v něm vidí seriózní snahu překlenout rozdíly mezi dvěma základními typy zmíněného řešení: v prvním typu je dialektický rozpor rozparem v různém smyslu a v různém vztahu, v druhém pak v témž smyslu a v témž vztahu. Mým úkolem bude se pokusit jednak uvedenou aplikaci blíže objasnit a domyslit, jednak naznačit to nejdůležitější, co stále ještě v rámci daného tématu na své podrobnější řešení čeká.

Na první pohled se může zdát, že tyto otázky jsou čistě akademické. UVědomíme-li si však, jak velký význam v naší filozofii přisuzoval V. I. Lenin dialektice, a zvláště otázce rozporu v ní, pak nemůžeme nevidět, že jde o problémy, patřící k podstatě naší filozofické teorie a metodologie.

V zájmu vyjasnění předmětu svých úvah musím ještě předeslat, že rozpor, o němž zde uvažujeme, je vždycky rozparem myšlenkovým, a to i v případě, kdy nereprodukuje zrovna jenom rozpor v myšlení; je jím totiž i v tom případě, když odráží jakýkoli rozpor v jsoucnu, tedy i v přírodě a společenské skutečnosti. Známá Engelsova teze o rozporu jako podstatě mechanického pohybu² je např. myšlenkovým útvarem, reprodukujícím rozpor v přírodě. Někteří autoři se touto otázkou blíže neobírají a píší prostě o rozporu v dialektické logice. Také tak je možno přesně vyjádřit, oč jde, ovšem jen za předpokladu, že jsme si vědomi ideální dialektické objektivity této logiky, že ji chápeme důsledně jako logiku myšlenkové reprodukce jsoucna, tj. materiální skutečnosti a všech jejích odrazových forem v lidském subjektu, tedy i samého myšlení.

Musím také ještě vysvětlit, v jakém významu používám pojmu „rozpornost“ v jeho vztahu k pojmu rozporu, totiž aspoň stručně naznačit, v čem vidím rozdíl mezi nimi. Podle mého názoru připomíná rozdíl mezi pojmy „zákon“ a „zákonitost“. Zákonitost je vlastností té oblasti jsoucna,

v níž působí jeden nebo více zákonů; rozpornost je vlastností té oblasti jsoucna, v níž existuje jeden nebo více rozporů.

* * *

Dialekticky rozpornou tezi typu Engelsovy myšlenky o tom, že pohybující se těleso je i není v jednom a témž okamžiku na jednom a témž místě, je si možno představit jako výsledek, jako závěr více nebo méně obsáhlých úvah o podstatě pohybu. Je-li zmíněná myšlenka u Engelse uvedena jako příklad rozporu, neznamená to, že její autor takové obsáhlé, i když v citovaném díle přímo neuváděné úvahy neabsolvoval. Plným právem můžeme předpokládat, že jejímu vyslovení předcházely.

Ve všech takových případech dialekticky rozporných tezí lze dialektické pojetí pojmu, soudy a úsudku (podle V. T. Sebičenka a F. F. Vjakkereva) aplikovat na řešení vztahu mezi dialektickou rozporností myšlení a formálně logickým sporem.

Pojem „pohyb“ je vnitřně rozporný, protože je v něm obsažena současně jak jeho přetržitost, tak i jeho plynulost. Dialektické pojetí pojmu zahrnuje v sobě vždy větší či menší počet určení ze všech těch, která jsou na daném stupni vývoje poznání známa. Je-li tento počet co nejúplnější, je pojem konkrétní, je-li neúplný, je pojem abstraktní.

Když někteří autoři začali objasňovat Engelsovu tezi o rozpornosti pohybu, rozhodli se chápat „místo“ jako minimálně krátkou dráhu a „okamžik“ jako minimálně krátký interval. Jejich objasnění významu této teze bylo zbaveno formálně logického sporu, když ukázali, v kterém smyslu pohybující se těleso v jednom a témž okamžiku je na jednom a témž místě a v kterém smyslu není. Odstraněním formálně logického sporu došli k soudům (výrokům), které jsou oba pravdivé a mezi nimiž neexistuje žádný formálně logický spor. (Tím vlastně absolvovali jednu část úvah, které B. Engels nikde nese-psal, které však u něho předpokládáme a které v jeho mysli pravděpodobně vlastní formulaci teze předcházely.) Takové soudy, když jich je větší množství, když jsou to celé teorie, třeba i celé vědní disciplíny (ty bývají prostoupeny dalšími dialektickými rozpornými tezemi), představují dialekticky pojímané soudy, tj. soudy nikoliv vzaté samy o sobě, ale soudy v složité souvislosti s jinými příbuznými soudy.

Takto dialekticky pojímané soudy, z nichž první velká skupina vypovídá o jedné stránce základního rozporu studovaného pojmu a druhá skupina o jeho druhé stránce, je možno chápat jako premisy dialekticky pojímaného úsudku, v němž závěr představuje právě příslušnou dialekticky rozpornou tezi.

Existují však také případy, kdy autor použije dialekticky rozporné teze, aniž by tomuto jejímu použití předcházely dialekticky pojímané soudy, byť jen myšlené a zamlčené. Autor si může být prostě vědom dialektické rozpornosti jevu, o němž se chystá uvažovat, a hned na začátek své plánované kontemplace umístí dialekticky rozpornou tezi. Tak postupoval např. Ivan Ůlehla, když své zamyšlení nad otázkou předmětu fyziky uvedl tezí: „předmětem (objektem) fyzikálního zkoumání je i není celý svět“³, a teprve na dalších stránkách rozvinul úvahy o tom, v kterém smyslu je předmětem fyziky celý svět a v kterém není. Ostatně ti z autorů, pro něž

byla zmíněná Engelsová teze jen východiskem jejich úvah a kteří nepátrali po Engelsově složitém uvažování, které, jak předpokládáme, její formulaci předcházelo, postupovali obdobně jako Ivan Ulehla.

V těchto případech bude nutno připustit možnost jakéhosi zpětného chodu dialekticky pojímaného úsudku, který vlastně začíná „závěrem“ jako jakýmsi východiskem a pokračuje objasňujícími soudy, které v tomto případě nejsou původními premisami, ale spíše novými, původní východisko explikujícími premisami pro nový, tj. nově pojímaný závěr. Bezděčně se zde vynořuje jistá analogie či snad dokonce i jistá souvislost s dialektickým pojetím kauzality, konkrétně se zpětným působením následku na příčinu. A jako u tohoto zpětného působení je vlastně následek novou působící příčinou a změna na původní příčině je novým následkem, tak lze považovat tu složku teze, která vypovídá o tom, že něco „je“ (včetně všech soudů a tezí potřebných k jejímu zdůvodnění), za jednu novou premisu a tu složku teze, která vypovídá o tom, že něco „není“ (včetně všech možných soudů a tezí ji zdůvodňujících), za druhou novou premisu; novým závěrem je už všestranněji a hluboce pochopená původní dialekticky rozporná teze.

Měli bychom vzít v úvahu také případy použití dialekticky rozporných tezí, kdy nikdo nečeká ani jejich dodatečnou explikaci, ani nepředpokládá, že jim předcházela úvaha v podobě většího počtu různých soudů a tezí. Dialekticky rozporné teze zde plní funkci rétorickou nebo estetickou. Sokratova teze „Vím, že nic nevím“ vznikla asi jako potřeba úderně formulovat vnitřně rozpornou myšlenku o sebevědomé jistotě a nejistotě až skromnosti filozofa. (V podobné teze jsou přeformulovatelné i mnohé „Myšlenky“ Bl. Pascala, zvláště ty o velikosti a malosti člověka.) V těchto případech se zvažovaná aplikace dialektického pojetí úsudku pocituje jako zbytečná, i když i zde je možno použít obou jejich základních podob.

Podrobné zkoumání funkcí dialekticky rozporných tezí by mohlo přinést zajímavé pohledy na otázku vztahu mezi dialektickým rozporem myšlení a formálně logickým sporem. Zatím se zdá, že přes všeobecnost existence rozporů ve veškerém jsoucnu je jejich postihování dialekticky rozpornými tezemi spíše něčím výjimečným. Právě svou výjimečností je toto jejich postihování nápadné. Filozofové by možná objevili leccos zajímavého, kdyby otázce funkcí takových tezí v úsilí postihnout co nejadekvátněji skutečnost věnovali pozornost, jakou si zaslouží.

Je třeba si ovšem přiznat, že sama obecná forma aplikace dialekticky pojímaného úsudku (těž soudy a pojmu) na řešení vztahu „dialektická rozpornost myšlení — formálně logický spor“ celý problém ještě neřeší. Zdá se, že jenom odsouává konečné řešení na závěr nebo na nový závěr u zpětného chodu úsudku. Každý závěr má však podobu dialekticky rozporné teze, která se skládá ze dvou sporných výroků či jejich kontaminace v jeden. Tak jsme se zdánlivě zase dostali tam, kde jsme byli na začátku. Ve skutečnosti jsme však už dále, protože se nalézáme v bezprostřední blízkosti vlastního řešení.

Jsem přesvědčen, že tímto jediným řešením je nikdy úplně neukončitelné, a přece prakticky vždy konečné střídání dialekticky rozporných tezí a příslušných bezesporných soudů (výroků). Teze obsahující formálně logický spor jsou vždy přeformulovatelné v soudy bezesporné; ty však ni-

kdy nevystihují podstatu celého rozporu beze zbytku. Vystihnou vždy jen jeden jeho aspekt. Platí to i o pokusu nahradit obrat „je i není“ obratem „je a není jen“ či jinými obdobnými obraty; každý z nich je vždy jen jedním z možných způsobů formulace bezsporných soudů.⁴ Naše tvrzení o nemožnosti postihnout podstatu celého dialektického rozporu jinak než dialekticky rozpornou tezí nevyvrací ani L. S. Rogowski svou směrovou čtyřhodnotovou logikou, protože „výroky o ontickom procese ako medzistave (na ten tento autor „redukuje“ dialektický rozpor; pozn. L. T.) nie sú ešte adekvátnym vyjadrením dialektického rozporu ako skutočného zdroja samopohybu“.⁵

Řešení lze tedy hledat jen v podobě podvojně se rozvětvující série střídajících se tezí a soudů (výroků), z nichž prvé jsou shrnující (formálně logicky sporné a postihující nejdřív podstatu celého rozporu a pak vždy podstatu jedné jeho stránky) a druhé analytické (bezsporně objasňující, v kterém smyslu či vztahu příslušný jev „je“ a v kterém „není“).⁶

Každý formální logik, který je současně na výši soudobé dialekticko-materialistické filozofie, by měl připustit, aniž by cokoliv slevil ze svého přesvědčení o univerzální platnosti principu nepřipustnosti sporu: a) že dialekticky rozporné teze se občas u některých autorů vyskytují, a to jako závěr nebo tzv. nový závěr jejich úvah o dialekticky rozporném jevu, a b) že dialekticky rozporných tezí používají někdy také autoři, aby s jejich pomocí dosáhli žádoucího efektu (údernosti formulace, estetického účinku apod.). U obou skupin autorů jde o vědomé použití takových tezí; nejde o žádné jejich opomenutí.

Je známo, že k vyslovení dvou i více kontradiktorických soudů (výroků) dochází v každé vědě, dokonce i ve vědách tak exaktních, jako jsou vědy matematické. (Viz Gödelův teorém.) Bývá tomu tak i v symbolické logice, která je ve své podstatě matematickou disciplínou; přesvědčil jsem se o tom asi před dvacítí lety v průběhu jedné diskuse významných odborníků-formálních logiků, vedené o jedné symbolickologické studii. Tím však nechci tvrdit, že každé nekvalifikované opomenutí zásady nepřipustnosti sporu je projevem dialektické rozpornosti myšlení; běžné chyby v myšlení samy o sobě myšlenkově nereprodukuje dialektickou rozpornost jsoucna.

Dialektický logik, když konstatuje objektivní existenci dialektické rozpornosti myšlení (jako odraz rozpornosti skutečnosti), dělá něco podobného jako teoretik vědeckého komunismu, když konstatuje, že v kapitalistické společnosti probíhá třídní boj. Znamená to, že tento třídní boj považuje teoretik vědeckého komunismu za věčně žádoucí? Určitě nikoliv; má naopak za to, že je třeba provádět takovou politiku, aby mohla být co nejdříve vybudována komunistická, důsledně beztřídní společnost, v níž nebude po třídním boji ani slechu dechu. Nikdo přitom nečeká, že taková společnost se vybuduje ze dne na den. Formální logici však požadují, aby početné střídání dialekticky rozporných tezí, postihujících podstatu různých rozporů, a soudů (výroků), odstraňujících spornou podobu těchto tezí, bylo absolvováno okamžitě, „natotata“. Nejde to jít tak rychle nemůže. Naše myšlení, jak dokázal Jiří Zeman v knize, zmíněné v úvodní poznámce, je natolik neurčité a různé protikladné stránky se v něm natolik prostupují (jde o jejich průniky), že se nelze divit, že jsou dialekticky rozporné nejen naše myšlenky o přírodě, společnosti (včetně

společenského vědomí), o individuálním vědomí, poznávacím procesu, ale i o myšlení jako takovém. Nebrát tuto skutečnost v úvahu, popírat ji, znamená odmítat zcela evidentní pravdu.

Jde ovšem o to, jak k této pravdě přistupovat. Dialektickologický přístup k ní je přístupem filozofickým, který vůbec nebrání formální logice, aby k ní přistupovala po svém. Naopak dialektickomaterialistický filozof v každém případě respektuje speciálně vědní formálně logický přístup k ní, pokud formální logik zůstává v rámci své disciplíny a nečiní si nárok na filozofická zveřejnění žádného ze svých principů či pravidel.

Ještě musím připojit několik doplňků k otázkám zmíněným už výše, k otázkám, které stále jen čekají na svou hlubokou analýzu (různorodost funkcí dialekticky rozporných tezí, otázka jejich formy, problém záměrnosti a bezděčnosti jejich užití aj.). Především by se mělo zvážit, zda je vůbec správné tvrdit, že existují dva typy pojetí dialektického rozporu: 1. rozpor v jednom a též smyslu a vztahu, 2. rozpor v různém smyslu a vztahu. Mám za to, že skutečný dialektický rozpor je vždy rozporem v jednom a též smyslu a vztahu. Ten druhý typ není nic jiného než odraz existence lidského úsilí odstranit z jeho myšlenkové reprodukce formálně logický spor, což ovšem vede namnoze jen k přechodnému uspokojení. Výsledkem tohoto úsilí jsou totiž často soudy o skutečnostech, které jsou opět dialekticky rozporné, takže adekvátně mohou jejich podstatu postihnout jen dialekticky rozporné teze atd., potenciálně až do nekonečna.

Je přitom prakticky vyloučeno, aby aplikace dialektického pojetí úsudku na studovaný vztah nabyla někdy ve skutečnosti takovou komplexní tvářnost, tj. podobu nekonečného střídání dialekticky rozporných tezí a bezsporných soudů, které se navíc do nekonečna větví. Z takového schématu tezí a soudů se realizuje vždy jen malá část, která je s to na daném stupni vývoje poznání uspokojit praxi uvažování o tom nebo onom dialekticky rozporném pojmu. Tato malá část ve svých dvou výchozích větvích, postihujících obě základní protikladné stránky rozporu, představuje premisy dialekticky pojímaného úsudku; dialekticky rozporná teze je buď závěrem z nich vyvozeným, nebo je — při zpětném chodu úsudku — nejdříve jejich východiskem a pak novým zdůvodněným závěrem.

¹ Zeman, J.: *Přírodovědecký a gnozeologický aspekt rozpornosti (Problematika rozporu a dynamiky v přírodě, vědomí, myšlení a poznání)*. Svoboda, Praha 1981, s. 88–89.

² Engels, B.: *Anti-Dühring*. Svoboda, Praha 1949, s. 103.

³ Úlehla, I.: *Fyzika a teorie poznání*. Horizont, Praha 1982, s. 404.

⁴ Srovnej Javůrek, Z.: *Vztah formální a dialektické logiky a řešení tzv. paradoxních, logicky sporných dialektických výroků*. Filozofický časopis, 1986/1, s. 110 až 124.

⁵ Černík, V.: *Ontický proces a smerová logika L. S. Rogowského*. Filozofia, 1969/2, s. 181.

⁶ Srovnej Tošenovský, L.: *Dialektika a věda*. UJEP, Brno 1970, s. 66–70.

К ВОПРОСУ ОБ ОТНОШЕНИИ ДИАЛЕКТИЧЕСКОЙ ПРОТИВОРЕЧИВОСТИ МЫШЛЕНИЯ

К ФОРМАЛЬНО-ЛОГИЧЕСКОМУ ПРОТИВОРЕЧИЮ

Об одном способе применения диалектической концепции умозаключения

Иржи Земан в 1981 г. отметил попытку Себиченко и Вьяккерева применить диалектическую концепцию умозаключения к решению отношения между диалектическим противоречием мышления и формально-логическим противоречием. В резюмируемой статье делается попытка рассмотреть предлагаемое применение.

Статья начинается с краткой характеристики диалектической концепции понятия (оно содержит большее число определений) и суждения (оно представляет всегда большее число отдельных суждений и тезисов в их взаимосвязи; такими суждениями иногда считают даже целые научные дисциплины).

Предпосылками диалектически трактуемого умозаключения, помогающего постичь содержание противоречивого понятия, являются два комплекса суждений и тезисов, следовательно, два диалектически воспринимаемых суждения; первое воспроизводит одну основную сторону диалектического противоречия, а второе — другую. Его заключением считается хорошо уже обоснованный, диалектически противоречивый тезис.

Мы встречаемся также с обратным ходом такого умозаключения, которое напоминает обратное воздействие следствия на причину. Оно начинается с диалектически противоречивого тезиса, как исходного пункта, и продолжается в виде эксплицирующих диалектически понимаемых суждений, т. е. в виде бесконечного чередования диалектически противоречивых тезисов и объясняющих их непротиворечивых суждений. Первое непротиворечивое суждение, высказывающее, в каком отношении и значении то или иное явление «есть», стоит на вершине одной возможной пирамиды отмеченного чередования, а второе, высказывающее, в каком отношении и значении оно «не есть», стоит на вершине другой такой пирамиды. В действительности же хватает всегда такой маленькой части этой схемы чередования, которая в состоянии удовлетворить всем требованиям практики рассуждений о противоречивом понятии на данной ступени развития познания.

Тракуемый таким образом обратный ход умозаключения кончается новым, на сей раз уже конкретно обоснованным заключением в форме диалектически противоречивого тезиса.